

FRIEDRICH RATZEL HATÁSA A MAGYAR FÖLDRAJZTUDOMÁNYBAN

(The Influence of Friedrich Ratzel to the Geography in Hungary)

HAJDÚ ZOLTÁN¹

Bevezetés

Friedrich Ratzel (1844-1904) munkásságának a hatása rendkívül szerteágazó, időben tagolt, értékelése pedig szinte az első pillanattól kezdve ellentmondásos volt a magyar földrajztudományban. Ratzel hatása megjelent a földrajztudomány kutatási tárgya, tudományrendszertani helyzetével kapcsolatos magyarországi vitákban, valamint az antropogeográfiában és a politikai földrajzban. Ratzel hatása, ill. értékelése a magyar földrajztudomány belső fejlődése, valamint szélesebb értelemben az ország politikai változásai függvényében érvényesült, s három jól elkülöníthető szakaszra tagolható:

- 1948-ig tudományos kérdés Ratzel és munkásságának megítélése, mind azok körében akik Ratzel munkásságát magasra értékelték és felfogását követték, mind pedig azok körében, akik megkérdőjelezték, ill. elutasították Ratzel földrajzi felfogását, vagy annak jelentős részét;
- az 1948-as kommunista fordulattól kezdve az 1980-as évek végéig Ratzel megítélése elsősorban nem tudományos, hanem politikai kérdés volt. Már 1948-ban megkapta a "fasiszta" minősítést. E minősítés szalonképtelenné tette, s munkássága egészét inkább elítélték, semmint elemezték, avagy megítélték, a minősítés fokozatosan "reakciós"-sá enyhült;
- az 1980-as évek végétől kezdve fokozatosan ismét megteremtődtek a politikai földrajz nyilvános művelésének a lehetőségei Magyarországon, s Ratzel tudományos munkásságának, földrajztörténeti szerepének és jelentőségének értékelése ismét tudományos kérdéssé válik.

Ratzel munkásságának magyarországi hatását az 1948-ig terjedő első szakaszban vizsgáljuk, hiszen ennek a korszaknak az elemzése járulhat hozzá leginkább Ratzel szerepének újraértékelési folyamatához. Az elemzés során előtérbe helyezzük Ratzel emberföldrajzi és politikai földrajzi munkásságának hatását, de a vizsgálódásunkat nem szűkítjük le csak ezekre a kérdéskörökre.

Ratzel minden életrajzírója (*Bassin* 1987, *Buttmann* 1977) számon tartja, hogy fiatal újságíróként, a *Kölnische Zeitung* munkatársaként 1871 nyarán és őszén egy hosszabb utazást tett az Osztrák - Magyar Monarchiában, s az akkori történeti Magyarországon. Megismerte az ország nagy részét, s újságcikkeket írt a Kárpátokról, Erdélyről, az Alföldről, a Dunántúlról és Budapestről. Az ekkor megszerzett benyomásai és lokális empirikus ismeretei részben visszatükröződtek későbbi munkásságában. A nyugati geográfusoknál lényegesen jobban ismerte a "magyar problémát", valamint a magyarországi nemzetiségek, különösen a Dél-Alföldön élő né-

metek helyzetét. Az Alföld Ratzel számára magyar kolonizációs területként jelent meg, később párhuzamot vont az alföldi magyar és a vadnyugati amerikai kolonizáció között.

Ratzel földrajzi életműve

Ratzel nem geográfusnak készült. 1866-ban Karlsruheban kezdte meg egyetemi tanulmányait, majd Heidelbergben folytatta. Geológiát, zoológiát tanult főleg, de érdekelte a gyógyszerészet és a biológia számos területe is. 1868-ban zoológiából szerzett diplomát. 1869-ben már a Kölnische Zeitung újságírójaként hallgatta Haeckel egyetemi előadásait Jénában, s természettudományi ismeretterjesztő cikkeket írt.

Az 1870-71-es porosz-francia háborúban aktívan részt vett, s komoly fejsérülést szenvedett. A háborús élmény mellett Moritz Wagner megismerése jelentette a fordulópontot Ratzel életében és szakmai fejlődésében. Az etnográfus, felfedező Wagner hatására (aki a darwini kiválasztódással szemben a migrációt állította előtérbe) fordult Ratzel az antropogeográfia felé. Ratzel munkásságának szinte egészen végigvonult a migráció, az áttelepülés, a mozgás problematikájának elemzése. (Darwin és Spencer hatása a későbbiek során erősödött fel Ratzel munkásságában).

1873-74-ben újságíróként beutazta az USA-t és Mexikót. Elsősorban a gazdasági, társadalmi, történelmi kérdések és folyamatok elemzésére fordította figyelmét. Az amerikai gazdaság teljesítőképessége szinte lenyűgözte. Sok tudománytörténész (nem csak amerikai) úgy véli, hogy valójában ezen tapasztalatok alapján vált Ratzel valójában emberföldrajzossá. Ratzel munkásságában jelentős helyet foglal el Észak-Amerika, s különösen az USA földrajzi feldolgozása. Ratzel valójában a modern amerikanisztika egyik korai képviselőjének tekinthető. (Teleki Pál is nagyban támaszkodott Ratzel Amerikával kapcsolatos kutatási eredményeire, amikor megírta a kontinens gazdaságföldrajzi monográfiáját).

1875-ben kezdett tanítani a Münchener Műszaki Egyetemen, s ott tartotta meg habilitációs előadását is a kínai emigrációs folyamatokról és azok várható következményeiről. 1878-tól tevékenyen részt vett annak a szervezetnek a megalapításában és a munkájában, melynek elsődleges szerepe a német érdekek külföldi védelme, s a német gyarmatosítási folyamatok elősegítése volt. Ettől az időponttól kezdve - lényegében tehát szinte egész munkássága alatt - egyszerre folytatott napi politikai jellegű, s tudományos tevékenységet. A kétféle munka eredményei gyakran keveredtek, s jelentős részben ebből fakadt a ratzeli életmű tudományos értékei megítélésének problémája.

Ratzel 1882-ben megjelentette az "Anthropogeographie" első, majd 1891-ben a második kötetét, s közben a leíró jellegű "Völkerkunde" három kötetét. 1886-ban a Lipcsei Egyetemen lett professzor.

Ratzel tudatosan vállalta fel az "emberföldrajz" tudományos megalapozását. Az antropogeográfia első kötetében Ratzel minden korábbinál egyértelműbben fogalmazta meg földrajztudományi felfogását (a földrajz az egyik legnagyobb terjedelmű tudomány, mivel célja a Föld felszínének a kutatása és leírása) s két meghatározó részre (természeti vagy fizikai és ember/kultúrföldrajz) tagolódik.

Az emberföldrajzot két részre tagolta Ratzel, az ember és az ember tevékenységének földrajzi összefüggéseivel foglalkozó részt az emberföldrajz mechanikai részének, míg a népek és államaik földrajzi eloszlását, alakját, és nagyságát vizsgáló részét pedig az emberföldrajz statisztikai részének tekintette. Úgy vélte, hogy a saját korában (ideiglenesen) az emberföldrajzhoz tartozik még a néprajz és a politikai földrajz is, az előző "véletlenül", az utóbbi pedig "gyakorlati okokból".

A kötetet (*Anthropogeographie*) általában a földrajzi determinizmus ratzeli elmélete alapműveként aposztrofálják, de megítélésünk szerint a kérdés sokkal bonyolultabb és ellentmondásosabb. Közelebb állunk az igazsághoz, ha úgy fogalmazunk, hogy a részletes elemzésekben egyszerre jelen vannak a természeti környezet és a társadalom kölcsönhatásainak minden lehetséges felfogásának elemei, de elméleti végkicsengésében Ratzel felfogása valóban determinisztikusként fogalmazható meg. (Ugyanakkor olyan rövid megfogalmazásokat is találhatunk a műben, melyek alapján akár földrajzi nihilistaként, avagy possibilistaként is megjeleníthető lenne Ratzel).

Későbbi kutatásaitól eltérően Ratzel 1882-ben még úgy fogalmazott, hogy a történeti folyamatok és a természeti tényezők kölcsönviszonyában "...mindig csak föltételesen mondhatunk ki általános következtetéseket" (Ratzel 1887). A földrajztudomány - Ratzel itteni megítélése szerint - nem törvényeket, hanem valószínűségeket fogalmaz meg: "ha nem is mondhatunk ki biztos törvényeket, valószínűségeket elérhetünk".

Ratzel már ekkor megfogalmazta politikai földrajzának alapkategóriáit, szemléletének és értékítéletének jelentős részét. Az országok és határaik vizsgálata során alapvető kiinduló pontja az, hogy: "A népek folyamatosan mozognak, azért határaik a lakható területen se lehetnek tökéletesek, sem pedig állandóak..." (Ratzel 1887). A természetes és mesterséges határokra vonatkozó fejtegetéseik a természetes határok kategóriáját nagyon sokszor idézőjelben használta, mert úgy vélte, hogy a természetes határok is változhatnak, nem örök életűek.

Ratzel politikai földrajzi gondolkodásának egyik legtöbbet vitatott kérdése a "népek haladása, avagy hanyatlása". Ekkor úgy látta, hogy: "A népek tartós veszteglése természetellenes, vagy haladniok vagy hanyatlaniok kell; a haladás a rendes állapot" (Ratzel 1887).

1897-ben publikálta a legtöbbet vitatott, legellentmondásosabban megítélt monográfiáját, a "Politische Geographie"-t. A mű a modern politikai földrajz első nagy összefoglalása, leglényegesebb elemének az organikus állam elméletének földrajzi kifejtését tekinthetjük.

Ratzel kitüntetett szerepet vállalt a német haditengerészet fejlesztési programjának megalapozásában, ill. annak propagandájában. (A "flottaépítő professzorok" népes csoportjában találjuk Ferdinand Richthofent, valamint Max Webert is). Úgy ítélte meg, hogy csak egy olyan Németország játszhat igazán világpolitikai szerepet, mely a szárazföldi hatalom jellegének megtartása mellett nagyon erős, s mindenütt hatékony hadiflottával rendelkezik.

1901-ben jelent meg Ratzel másik vitatott műve, melyben Wagner "Lebensgebiet"-jét rendszerjelleggel "Lebensraum"-má fogalmazta át, s az így megfogalmazott életeret biogeográfiai kategóriaként elemezte. Ratzel ezen kategóriája földrajzi munkahipotézisből később politikai kategóriává vált.

Ratzel munkássága többosztatú, s részben a megfogalmazási nehézségei miatt (annak ellenére, hogy újságírói gyakorlata miatt könnyen írt), többféleképpen értelmezhetőek. (Ratzel minden fordítója - még azok is, akik egyetemi tanítványai is voltak, s előszóban is hallhatták fejtegetéseit - arra panaszkodott, hogy németül is nehéz megérteni, s tisztázni, hogy mit gondolt valójában Ratzel).

Ratzel antropogeográfiai hatása a magyar földrajztudományban

Ratzel alapvető antropogeográfiai műve németországi megjelenésekor (1882) még a Carl Ritter szellemében alkotó és oktató Hunfalvy János (1820-1888) határozta meg Magyarország egyetlen földrajzi tanszékének felfogását, ill. a Magyar Földrajzi Társaságon, s volt egyetemi tanítványain keresztül szélesebb értelemben a magyar földrajztudomány felfogását is. (Hunfalvy emberi tisztességét és szakmai elfogulatlanságát az is megerősíti, hogy a felfogásbeli különbségek ellenére, avagy éppen azért, támogatta Ratzel munkájának magyarországi megjelentetését).

Ratzel műve a magyar geográfia egy része figyelmének és érdeklődésének a középpontjába került, s Czirbusz Géza szokatlanul hosszú terjedelmű könyvismertetésben elemezte (Czirbusz 1883). Czirbusz nagyra értékelte Ratzel munkáját, de jelezte jelentős gyengéit is: "...philosophiai és abstract jellegű e mű. Az épen hibája, hogy sokat eszmélődik és keveset bizonyít", "... sok szép gondolat van a lapos és terjengős mondatokba beburkolva". Czirbusz "quasi egy újabb iránynak képviselője"-ként minősítette Ratzelt, már a mű megjelenésének szinte másnapján.

Ratzel újonnan megjelenő műveit is szinte azonnal ismertették a Földrajzi Közleményekben, a magyar földrajztudomány meghatározó tudományos folyóiratában. A kritikai észrevételek mellett a magas tudományos teljesítmény elismerése volt túlsúlyban (Hanusz 1886; 1887).

A Magyar Tudományos Akadémia illetékes tudományos bizottsága úgy döntött, hogy a szélesebb érdeklődő nagyközönség számára is hozzáférhetővé teszi Ratzel egységesen nagyra értékelt, sőt már megjelenésekor kiemelkedő, tudománytörténeti jelentőségűnek tekintett antropogeográfiai művét (Ratzel 1887).

A mű magyar változata némileg eltért az eredetitől, mert a fordító Pintér Jenő - aki a földrajztudomány történetének jelentős korabeli kutatója is volt - mindvégig szoros kapcsolatban állt a szerzővel. Ratzel javításokat eszközölt az eredeti szövegen, de lényegesen nem változtatta meg azt. Sokkal fontosabb az, hogy hozzájárult, s tanácsokat adott ahhoz, hogy a mű függelékeként elkészüljön egy Magyarországgal kapcsolatos fejezet, (Magyarország természeti viszonyai történeti hatásaikban, 588-596. o.) melyben Pintér Jenő Ratzel szellemében és tanácsai alapján fogalmazta meg Magyarország sajátos problematikáját.

Pintér megfogalmazásában: "Magyarország jól kifejlődött földrajzi egyéniség. Természetes határai vannak, a melyeken tartósan túl nem terjedt soha, a melyen innen meg nem bírt gyökerezni idegen hatalom tartósan sohasem". A magyarság minden irányba megpróbálta történetileg a honfoglalás után a terjeszkedést, de csak Erdélyben és Horvátországban járt sikerrel, azokon a területeken, amelyek Magyarországot természetes egységgé egészítik ki. Az ország nagysága, történeti fejlődésének sokszínűsége magában hordta a nagyregionális egységek, a "kerületi jelenségek" kialakulásának lehetőségeit. A regionalizálódásnak történeti, természeti földrajzi és demográfiai alapjai voltak.

Ratzel antropogeográfiájának a hatása sok vonatkozásban megjelent a magyar földrajztudományban, de leginkább a következő területeken érvényesült:

- a modern földrajztudomány fogalma, kutatási tárgya és módszerei,
- a földrajztudomány sajátos tudományrendszertani megfogalmazása,
- a földrajz és a történettudomány kapcsolatának értelmezése,
- az antropogeográfia fogalma, kutatási tárgya, módszerei,
- a természeti tényezők emberre gyakorolt hatásának földrajzi determinisztikus jellegű megfogalmazása,
- az országok és határaik politikai földrajzi elemzése.

A magyar földrajztudományban folytatott elméleti, módszertani, tárgyi vitáknak, személyi összetükközéseknek állandó szereplőjévé vált Ratzel és követőinek kritikája, néha felfogásuk éles elítélése. A természettudományi geográfia hívei pejoratív értelemben említették a "Ratzel féle" geográfiát. A vita jelentős részben nem Ratzel tudományos teljesítményéről szólt, hanem különösen 1910-től kezdve a magyar földrajztudomány belső személyi megosztottságához kapcsolódott.

1910-ben Czirbusz Géza lett a Budapesti Tudományegyetem földrajzprofesszora, s ő a természettudományi földrajzfelfogással szemben az antropogeográfiát állította a földrajztudomány, valamint saját tudományos tevékenysége központjába. Czirbusz "a geográfiai fatalizmus"-t vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy mind történetileg, mind pedig saját korában jelen volt és hatott, de Czirbusz elutasította a mechanikus földrajzi determinizmust, (földrajzi fatalizmust, földrajzi materializmust) s jelentős részben Ratzel ezzel kapcsolatos felfogását is (Czirbusz 1910; 1912).

1918-ban Dékány István negatív módon ítélte meg Ratzel művét, s úgy fogalmazott az antropogeográfiával kapcsolatban, hogy: "Ratzel munkáját alapvetőnek tekintették, holott olyan korban írt, amikor alapvető nem is lehetett. Nemcsak gyakran semmitmondó általánosságai, amelyek távol állanak törvényszerűségektől, nem állanak szolid induktív alapon, ...Ez hibája a Ratzel utánozóknak is, akikben, miként Ratzel korában, uralkodó a gyors általánosító irányzat s így fejtegetésük gyakran üres szépprózává válik" (Dékány 1918).

Fodor Ferenc a magyar földrajztudomány történetét a legteljesebben feldolgozó kéziratot művében (Fodor 1948) úgy ítélte meg, hogy a magyar földrajztudomány történetének egyik igazi problémája Ratzel antropogeográfiájának hatásával kapcsolatban az, hogy az 1880-as években valójában a régi irány élt és hatott (Ritter), s nem a korszak új eszmevilága vált meghatározóvá. Fodor úgy vélte, hogy "Ratzel szelleme még csak epizódként sem jelent meg a maga idejében, hanem csak sokkal később, a természettudományi geográfia reakciójaként ébredt fel és csak beteges másodvirágzása Czirbusz Gézában."

Ratzel politikai földrajzának közvetlen hatása a magyar földrajztudományban az I. világháború végéig

A magyar földrajztudományban a XIX. század végén még mindig az "államismeretten" jelent meg politikai földrajzként, sőt középiskolai tananyagként is. Politikai földrajzként államtörténetet, államstatisztikát és közigazgatási ismereteket tanítottak.

Ratzel politikai földrajzi monográfiájának megjelenésekor a magyar politikai földrajz "nyugtázta" a művet, de az eltérő jellegű nemzeti politikai földrajzi helyzet meghatározottságok, s a tradicionális értelemben felfogott politikai földrajz kiépült pozíciói miatt a magyar politikai földrajz más szemléleti meghatározottságban vizsgálta a politikai határokat, a nyelvhatárokat és a történetileg változó államok és államhatárok problematikáját.

Ratzel politikai földrajzának ismerete és részleges hatása egyértelműen megjelent Teleki P. államtudományi (*Teleki* 1903) és Kürti P. bölcsészdoktori értekezésében (1908), ami azt jelenti, hogy Ratzel munkásságának hatása, felfogása 1910 előtt elérte a végzős egyetemi hallgatók és a kezdő tudományos kutatók körét.

Prinz Gyula 1914-ben jelentette meg Magyarország első modern, komplex földrajzát, melynek mind az államföldrajzi, mind pedig a közigazgatásföldrajzi részében erősen támaszkodott Ratzel felfogására, de korántsem kritikátlanul (*Prinz* 1914). Prinz elsősorban az organikus államelmélet területén kötődött erősen Ratzel felfogásához.

A három kötetes antropogeográfiájában Czirbusz elsősorban Ratzel munkáinak figyelembe vételével és "hasznosításával" tárgyalta a kérdéseket, elemezte a folyamatokat, néha direkt módon vitatkozva Ratzel állásfoglalásával, elutasítva annak mechanikus földrajzi determinizmusát, a részletekben pedig gyakran idézőjel nélküli hosszabb szövegátvételekkel dolgozott (*Czirbusz* 1915; 1917; 1919).

Czirbusz szerint: "Ratzel természettudósnak készült, amerikai útja után azonban geo- de főleg etnografus lett. Mindkét téren nyomós és új gondolatokkal bővelkedő munkásságot fejtett ki, de alapjában megmaradt természettudósnak, mi antropogeográfiájából is kitűnik" (*Czirbusz* 1915). Ratzel antropogeográfiai felfogásával kapcsolatban Czirbusz "fatalisztikus dohosság"-ról beszélt. Úgy ítélte meg, hogy a modern emberföldrajznak túl kell lépnie a földrajzi determinizmuson, nagyobb hangsúlyt kell fektetnie az ember szabad akaratára.

Czirbusz a geopolitikai részben is felemás módon viszonyult Ratzel politikai földrajzi felfogásához: "Geopolitikának azért nevezem ezt a könyvet, mert ez a világpolitikába vágó tételeket is felöleli s Ratzeltől eltérőleg nem a felületi formák politikai értékelésére, hanem az államokra helyezem a súlyt, mint a népek és nemzetek működésének telluris köreire. ...Geopolitika eszerint az országok életének természetrajzolata" (*Czirbusz* 1919).

Czirbusz áttekintette az államok keletkezésére vonatkozó elméleteket, s úgy ítélte meg, hogy két alaptípusba sorolhatók ezek: 1) etnológiai, 2) geográfiai. Ratzel organikus államelméletét etnológiai elméletnek tekintette, vele szemben Rousseau államelméletét fogadta el, mely szerinte az államot heterogén elemek együtteseként fogalmazta meg, így Czirbusz számára az állam: "elsőrendű összeforrasztott típusú személyiség"-ként jelent meg.

Czirbusz Ratzelhez való viszonya és elemzési munkamódszere nem idegen a korszak Ratzellel kapcsolatos feldolgozásai között. Az amerikai földrajzban hasonló szerepet játszott Ratzel egyik közvetlen tanítványa (*Semple E. C.* 1911). Semple kisasszony még Czirbusznál is hosszabb részeket vett át Ratzel műveiből.

Milleker Rezső - a debreceni egyetem földrajzprofesszora politikai földrajzi monográfiájában a politikai földrajz alapjait illetően Ratzel szellemében fogalmazott, s a részletek tekintetében is sok helyen támaszkodott Ratzel politikai földrajzi monográfiájára (*Milleker* 1917), de ő is vitatta Ratzel számos megállapítását.

Teleki Pál 1917-ben megjelent földrajztörténeti szintézisében már kísérletet tett Ratzel rövid- és hosszú távú elméleti hatásának felmérésére. Teleki úgy ítélte meg, hogy Ratzel a geográfia organikus jellegű felfogásával hozott alapvetően újat (*Teleki* 1917). A földrajz elterjedéstani felfogását jelentősnek, de Ratzel egész munkásságát tekintve csak másodlagosnak tekintette Teleki. A nemzetközi és hazai földrajztudományban lefolytatott viták, (melyeket Teleki a "geológus-geographusok és a ratzelisták harca"-ként mutatott be), nagyban hozzájárultak az emberföldrajz megerősödéséhez.

A fejlődés gondolatának felerősítésével és a földrajztudományba való bevitelével Ratzel jelentős szerepet játszott a földrajztudomány fejlődésében. 1917-ben Teleki még Ratzel antropogeográfiai munkásságát emelte ki legértékesebbként és legismertebbként, s csak majd az I. világháború befejezése után kezdte "felértékelni" Ratzel politikai földrajzi munkásságát.

Ratzel munkásságának hatása az I. világháború végétől 1948-ig

A két világháború közötti időszakban Ratzel szervesen, néha látványosan jelen volt a magyar földrajzi irodalomban. Mind az emberföldrajz, mind pedig a politikai földrajz művelői - gyakran élesen különböző értéktartalommal - hivatkozták műveit.

A magyar geográfusok jelentős tudományos feladatot vállaltak 1918-1920 között a béke előkészítő munkálatokban. Szinte mindannyian bekapcsolódtak a béketárgyalások tudományos anyagainak kidolgozásába. Némi túlzással azt is mondhatjuk, hogy e tevékenységben született meg a modern magyar tudományos geográfia.

Teleki Pál főmegbízottként, geográfus szakértőként vett részt a béketárgyalások magyar delegációjának munkájában.

A magyar geográfia jó néhány képviselője önkritikára kényszerült a tekintetben, hogy korábban nem fordított kellő figyelmet sem az antropogeográfiai sem pedig a politikai földrajzi kutatásokra. Ugyanakkor kieleződtek a "régii ratzelhívők" és az antropogeográfiát újabban művelők közötti ellentétek.

Geszti Lajos 1924. évi megfogalmazása szerint a magyar politikai földrajzban "...tisztán platonikus vizsgálódások folytak". (Geszti 1924) Az I. világháborús vereség, majd a békeszerződéssel megvont új államhatárok kialakulása után a magyar földrajztudományban hirtelen felértékelődött a politikai földrajz szerepe és jelentősége. Geszti szerint a politikai földrajz megújulásakor még lehet támaszkodni Ratzel munkásságára. (Geszti Lajos könyvtárának nagy része az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézetének Könyvtárába került, s külön tanulmányt érdemelne Geszti kézírásos kritikai széljegyzeteinek feldolgozása).

A tudományos felfogásbeli és személyi ellentétek megosztották a magyar földrajztudomány egészét. A "régii" antropogeográfus gárda a Magyar Néprajzi Társaságon belül hozta létre az Emberföldrajzi Szakosztályt, s 1921-től kezdve megjelenítette a szakosztály új tudományos folyóiratát, a "Föld és Ember"-t.

A folyóirat felvállalta az antropogeografia általános elméleti, módszertani és regionális kutatási problémáinak vizsgálatát és terjesztését. Kogutowicz Károly tisztelettel emlékezett meg Lóczy Lajosról, de a folyóiratban megjelenhetett az 1920-ban elhunyt Czirbusz Géza egyfajta óvatos értékelése is, nevezetesen, hogy minden ellentmondásossága ellenére ő volt az első modern magyar emberföldrajzos.

Az elméleti kérdések megválaszolásában kiemelkedő szerepet játszott a magyar földrajztudomány egyik legsokoldalúbban művelt, filozófiailag képzett, s a földrajztudomány társadalmi-politikai kérdéseit sokszínűen elemző Dékány István munkássága (Dékány 1921; 1922a; 1922b; 1924).

Dékány Ratzel politikai földrajzát állította a magyar politikatudománnyal foglalkozók elé: "szabad-e ma is még a "politikák"-ban csak annyit mondani amennyit mondanak - egy Ratzel "Politische Geographie"-ja után?" (Dékány 1921) Dékány szerint Ratzel politikai földrajzi alapműve megjelenése óta a politikai földrajz az I. világháború kezdetéig alig lépett előre, a világháborút követően a politikai földrajz túlságosan is a napi politika területére tévedt.

Hézszer Aurél, a magyar emberföldrajz meghatározó személyisége a két világháború között úgy látta és értékelte az emberföldrajz kialakulását és történeti fejlődését, hogy abban meghatározó volt Ratzel tevékenysége. Ratzel életművéből az antropogeográfiát és a politikai földrajzot azonos jelentőségű területként emelte ki: "Klasszikus becsű művei... nagy feltűnést keltettek mindenütt, mert hozzá hasonló tájékozottsággal, tudományos megalapozottsággal és kimerítő részletességgel senki sem foglalkozott előbb ezekkel a kérdésekkel. Nem teremt új tudományt, csak új nézőpontokat hoz be a tudományba, s ezért méltán nevezhetjük őt az emberföldrajz tulajdonképpeni megalapítójának" (Hézszer 1922).

A magyar földrajztudományban Hézszer szerint Ratzel hatása inkább megosztó, semmint egyesítő jellegű volt. Sokan élesen szembefordultak földrajzi determinisztikus felfogásával, melyet földrajzi materializmusként, ill. földrajzi fatalizmusként fogalmaztak meg.

Hézszer szerint a magyar emberföldrajznak az eddigi eredményeket feldolgozva újra kell fogalmazni az emberföldrajz fogalmát és tárgykerét. Állította: "az emberföldrajz átmenetet foglal el a természeti és az emberi (humanisztikus) tudományok között és főtárgya az ember az összes földi tényezőkkel való kapcsolatában; nem törvényeket, hanem csak okozati kapcsolatokat keres az emberi és a természeti világ között" (Hézszer 1922).

Hézszer a politikai földrajzot az emberföldrajz legkényesebb, legproblematisabb részének tartotta, s úgy vélte, hogy: "Ennek a nevével történt eddig a legtöbb visszaélés" (Hézszer 1922, 29. o.). Hézszer Ratzel segítségével definiálta a politikai földrajzot: "az emberföldrajznak azt az ágát nevezik így, mely a földrajzi tényezőknek az egyes államok keletkezésére, fejlődésére és esetleges pusztulására gyakorolt hatásával, illetve ezeknek a hatásoknak oknyomozó vizsgálatával foglalkozik" (Hézszer 1922).

A "természeti és humanisztikus geográfusok" 1925. évi éles vitájában is megjelent Ratzel magyarországi szerepének eltérő értékelése. Cholnoky Jenő mintegy Ratzel antropogeográfiájának magyar megjelentetését tette felelőssé azért, hogy nem jött létre az önálló, modern magyar emberföldrajz, míg Littke Aurél rendkívül élesen utasította vissza Cholnoky elemzését és Ratzelt ért kritikáját (Littke 1925).

Teleki Pál 1920-ban miniszterelnökként hozta létre a Közgazdaságtudományi Kart, s a Karon a Gazdasági és Politikai Földrajzi Tanszékot, melynek 1938-ig professzoraként (is) tevékenykedett. Teleki a politikai földrajz keretében egyszerre foglalkozott a közigazgatási térszervezés alapkérdéseivel, a táj-állam és a közigazgatás közötti összefüggések feltárásával, Magyarország történeti és politikai földrajzával, az európai kérdéssel, s az európai kérdés történeti újrafogalmazódásai során

azon belül Magyarország mindenkori helyzetével, valamint a nemzetiségi kérdés politikai földrajzi összetevőivel s Magyarország határai politikai földrajzával (*Teleki* 1919; 1921; 1923; 1930; 1934).

Teleki kezdő kutatóként már megismerkedett Ratzel politikai földrajzával, értékelte is tevékenysége egy részét, de Ratzeltől jelentős pontokon eltérően fogalmazta meg a politikai földrajz alapkérdéseit, azon belül pedig Magyarország sajátos problémáit helyezte előtérbe. Teleki számára Ratzel politikai földrajza már történeti irodalomná vált, bár szinte nincs olyan műve, melyben ne hivatkozott volna Ratzel politikai földrajzi munkásságára.

Teleki 1928-ban létrehozta az Államtudományi Intézetet, mely az utódállamok politikai földrajzi kutatásának központjává vált. Az Államtudományi Intézet a nemzetiségi kérdés kutatásának nemzetközileg elismert kutatóműhelyévé is vált. Az intézet jelentős kutatásokat folytatott a német politikai földrajz Magyarországra vonatkozó kutatásait illetően.

Teleki tanítványai közül kiemelkedett Rónai András (1906-1991) politikai földrajzi munkássága, aki Teleki utóda lett 1938-ban a gazdasági és politikai földrajzi tanszék élén (*Rónai* 1939; 1941; 1945; 1947; 1948). A tartós államterületek kutatása során Rónai erőteljesen támaszkodott Ratzel felfogására. Úgy ítélte meg, hogy a földrajztudományból a politikai földrajzon át már kinőtt az ilyen feladatok megoldására hivatott geopolitika, bár még tétován halad és a kezdetlegesség sok bajával küzd.

Rónai politikai földrajzi kutatásaiban a határelmélet, határtörténet, a nemzetiségi kérdés megoldásának lehetőségei, majd a politikai földrajz alapkérdései és Közép-Európa problematikája került előtérbe.

Rónai 1941-ben megjelent politikai földrajzi elemzésében átfogóan és részletekbe menően is értékelte Ratzel politikai földrajzi munkásságát, s magyarországi hatásait (*Rónai* 1941). Rónai jelentős részben Ratzel nyomán fogalmazta meg a politikai földrajzot: "A politikai földrajz az állammal foglalkozik és az államban egy földrajzi jelentőségű szervezetet lát el, a földfelszíni életnek egy tényezőjét. Azt mondja, hogy az állam élő organizmus, amelynek születése, fejlődése, elmúlása van s hogy ez az organizmus a föld felszínének egyik jelensége." (*Rónai* 1941).

Rónai azt is megfogalmazta, hogy a magyar és a német politikai földrajz jelentős pontokon alapvetően kell, hogy különbözzék: "Németországnak nincsen természetes keretek közé zárt területe. Németországot sokkal inkább izgatja a német nép, mert a birodalom egyetlen összefogója a német nép. Ott nincs táji összetartozóság." (*Rónai* 1941). Rónai úgy vélte, hogy ezért az a politikai földrajz, melyet a német földrajztudomány kitermelt magából: "az jó Németországnak és a hozzá hasonló helyzetű államoknak, de nem mindig illik rá másokra", s e tekintetben különösen nem Magyarországra.

Az állam vizsgálata során Rónai szinte teljes egészében Ratzel organikus államelméletét érvényesítette: "az állam sajátos szervezeti organizmus. Hogy az államban születése, fejlődése és elmúlása van. Organizmus ugyanúgy, mint egyéb organizmusok a növény- vagy állatvilágból s hogy a táj, ahol ez az állam fejlődik, ugyanúgy hat erre az organizmusra." (*Rónai* 1941).

Rónai direkt módon kitér politikai földrajzában az élettér és a Ratzel által megfogalmazott élettér kritikai elemzésére is. Rónai nyomon követte az élettérelmélet németországi formálódásának évtizedeit, s úgy látta, hogy kényes, többtartalmú

kategóriáról van szó, melyben nincsenek abszolút igazságok: "Ha tehát valaki itt - mint ahogy megpróbálták - abszolút igazságokat akar felfedezni, ha azt akarja valaki megállapítani, hogy tényleg melyik államnak mekkora "jogos" élettere van, hol van az az élettere, az hiábavaló dolgot művel, mert abszolút életterek nincsenek" (Rónai 1941).

Kalmár Gusztáv az 1941-ben megjelentetett "Magyar geopolitikája"-ban nem vitkozott direkt módon a német geopolitikai felfogásokkal, de azt egyértelműen megfogalmazta, hogy a magyar geopolitikának a magyar kérdésre kell választ adnia (Kalmár 1941), s a magyar geopolitika csak történetileg megragadott tudomány lehet.

A magyar földrajztudomány Ratzelhez való viszonya 1945, a II. világháborús vereség és 1948, a kommunista hatalomátvétel között is többszátú volt. A magyar emberföldrajz képviselőinek többsége Ratzelt már tudománytörténeti anyagként, a kisebbség pedig még élő és ható tényezőként kezelte.

Mendöl Tibor a magyar emberföldrajz történetét, állását és jövőbeni feladatait vizsgálva 1947-ben Ratzel antropogeográfiáját lényegében miliő-elméletnek minősítette, s úgy ítélte meg, hogy mint ilyen szilárdabb természettudományos alapokon áll, mint a francia felvilágosodás, avagy a pozitivisták történetírás. Azt is megfogalmazta Mendöl, hogy Ratzel antropogeográfiája egyoldalú, mert csak a természeti földrajzi környezet társadalomra gyakorolt hatását vizsgálta, s nem elemezte érdemben az ember környezetre gyakorolt hatását. Mendöl lényegében történetinek minősítette már Ratzel munkásságát: "Az emberföldrajz mai képviselői tudományuk fő feladatát már nem abban látják, mint Ratzel" (Mendöl 1947).

1945 után a megváltozott politikai feltételek között változó politikai földrajz Ratzel koncepcióit, kategóriáit és tevékenységét a korábbiakhoz képest negatívabban ítélte meg (elsősorban egy sajátos, általánosnak tekinthető akkori németellenesség miatt), de nem politikai alapon ismertette és értékelte (Rónai 1947; 1948)

Rónai 1948-as politikai földrajzi tanulmánya - hosszú ideig az utolsó a magyar politikai földrajzban - jelentős részben Ratzel és Otto Maull felfogása alapján elemezte a politikai földrajz fogalmát, egyes kategóriáit, különösen az államkeletkezés, államfejlődés és államelhalás kérdéseit. 1948-ban Rónai munkájában jelent meg hosszú időre utoljára pozitív értelemben Ratzel neve és politikai földrajzi felfogásának egy része (Rónai é. n. 1948).

Összegzés

Ratzel hatása a magyar földrajztudományban több irányban érvényesült, két meghatározó területe az antropogeográfia és a politikai földrajz volt. Egyik tekintetben sem vált abszolút módon elfogadottá, különböző alapállásból vitatták elméleti megközelítéseit.

Ratzel szerepe időben is differenciált módon jelentkezett a magyar földrajztudományban, hiszen mindenkor a magyar valóság határai között érvényesült a hatása, ill. jelent meg a hozzá való viszony.

Ratzel megítélése jelentős részben a magyar földrajztudomány belső megosztottságaihoz és személyi ellentéteihez is kapcsolódott már életében, s különösen halála után. A két világháború közötti időszakban - a politikai földrajz nagyarányú művelése miatt Ratzel folyamatosan jelen volt a földrajzi irodalomban, de az eltérő magyar problematika miatt ekkor sem vált abszolút tekintéllyé.

Jegyzetek

- ¹ A tanulmány angol nyelvű változata elhangzott a Nemzetközi Földrajzi Unió Világ Politikai Térképe Bizottsága által Ratzel politikai földrajzi monográfiája megjelenésének 100. évfordulója alkalmából Triesztben 1987 decemberében rendezett Ratzel konferencián.

Irodalom

- Bassin, M. (1987) Friedrich Ratzel 1844-1904. In: FREEMAN, T. W. (szerk.) Geographers: Biobibliographical Studies, London stb., Mansell Publishing Ltd. Vol. 11, 123-132. o.
- Buttmann, G. (1977) *Friedrich Ratzel. Leben und Werk eines deutschen Geographen 1844-1904.* Stuttgart, Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft.
- Cholnoky J. (1922) Az emberföldrajz alapjai. *Magyar Földrajzi Értekezések IV.* Budapest.
- Czirbusz G. (1883) Anthro-Geographie. Könyvismertetés. - *Földrajzi Közlemények*, XI. évf. 379-384. o.
- Czirbusz G. (1910) *Nemzetek alakulása anthro-geografiai szempontból.* Nagybecskerek, Pleitz nyomda.
- Czirbusz G. (1912) *A nemzeti művelődés geográfija és a geográfiai fatalisták.* Budapest, Éggenberger nyomda.
- Czirbusz G. (1915) *Anthro-geografia. I. A Föld felületi formáinak hatása.* Budapest, Franklin Társulat.
- Czirbusz G. (1917) *Az ember geográfija. Az anthro-geografia II. része.* Budapest, Franklin Társulat.
- Czirbusz G. (1919) *Geopolitika. Az anthro-geografia III. része.* Budapest, Franklin Társulat.
- Dékány I. (1918) A földrajz tudományos módszere és ismeretana. - *Földrajzi Közlemények*, XLVI. évf. 1-22. o.
- Dékány I. (1921) Milieu-elmélet, kulturföldrajz és a mai szociológia. - *Föld és Ember*, I. évf. 1. sz. 40-50. o.
- Dékány I. (1922a) A politikai földrajz jelen állása. - *Föld és Ember*, II. évf. 1-2. sz. 42-53. o.
- Dékány I. (1922b) Kritikus fejezetek az államföldrajzban. - *Föld és Ember*, II. évf. 114-129. o.
- Dékány I. (1924) Az ember környezete viszonyának új elmélete. (Az anthropogeográfia alapvetéséhez). - *Földrajzi Közlemények*, LII. évf. 1-3 sz. 123. o.
- Fodor F. (1948) A magyar földrajztudomány története. Kézirat. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára.
- Hajdú Z. (1995) A magyar államtér változásának történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajztudományban 1948-ig. - *Tér és Társadalom* IX. évf. 3-4. sz. 111-132. o.
- Haltenberger M. (1935) *Czirbusz Géza és a magyar geografia.* Budapest, Stephaneum nyomda.
- Hanusz I. (1886) Völkerkunde I. Könyvismertetés. - *Földrajzi Közlemények*, XIV. évf. 158-159. o.
- Hanusz I. (1887) Völkerkunde II. Könyvismertetés. - *Földrajzi Közlemények*, XV. évf. 250. o.
- Hézszer A. (1922) Az emberföldrajz fogalma és tárgyköre. - *Föld és Ember*, II. évf. 16-34. o.
- Kalmár G. é. n. (1941) *Magyar geopolitika.* Budapest, Stádium.
- Kürti P. (1908) A határokról, különös tekintettel Magyarországra. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest, Engel S. Zsigmond nyomda.
- Littke A. (1925) Válasz Cholnoky Jenőnek. - *Föld és Ember*, V. évf. 3-4. sz. 108-112. o.
- Lóczy L. szerk. (1918) A Magyar Szent Korona Országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság.
- Mendöl T. (1947) *A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai.* Budapest, Néptudományi Intézet.
- Milleker R. (1917) *A politikai földrajz alapvonalai.* Debreczen, Csáthy nyomda.
- Prinz Gy. (1914) *Magyarország földrajza.* Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt.
- Prinz Gy. (1942) *Magyarország földrajza.* Budapest, Renaissance.
- Prinz Gy. (1943) *Hat világrész földrajza.* Budapest, Renaissance.
- Prinz Gy. - Teleki P. - Cholnoky J. é. n. *Magyar Földrajz, I.-III.* Budapest, Kir. Magyar Egyetemi ny.
- Ratzel F. (1887) *A Föld és az ember.* Anthro-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Ford. Simonyi Jenő. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

- Rónai A. (1939) Nemzetiségi problémák a Kárpát-medencében. - *Földrajzi Közlemények*, LXVII. évf. 461-473. o.
- Rónai A. (szerk.) (1945) *Közép-Európa atlasz*. Balatonfüred-Budapest, Államtudományi Intézet.
- Rónai A. (1947) Területi problémák Közép-Európában. In: *Magyar Földrajzi Társaság Zsebkönyve 1947*. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt., 65-85. o.
- Rónai A. é. n. (1948) *Fejezetek a politikai földrajzból*. Budapest, Püski nyomda.
- Semple, E. C. (1911) Influences of geographic environment (on the basis of Ratzel's system of anthropo-geography). New York, Henry Holt Co.
- Teleki P. (1903) Az elsődleges államkeletkezés kérdéséhez. Államtudori értekezés. Budapest, Franklin Társulat.
- Teleki P. (1917) *A földrajzi gondolat története*. Essay. Budapest, Szerző kiadása.
- Teleki P. (1919) Short notes on the economical and political geography of Hungary. Budapest, Hornyánszky nyomda.
- Teleki P. (1921) The frontiers of Hungary. Budapest, Hornyánszky nyomda.
- Teleki P. (1923) The evolution of Hungary, and its place in European history. New York, The MacMillan Co.
- Teleki P. (1930) Aktuelle Fragen internationaler Politik und die politische Geographie. - *Zeitschrift für Geopolitik*, Vol. 7. No. 1. 45-57. o.
- Teleki P. é. n (1934) *Európáról és Magyarországról*. Budapest, Athenaeum.

THE INFLUENCE OF FRIEDRICH RATZEL TO THE GEOGRAPHY IN HUNGARY

ZOLTÁN HAJDÚ

The influence of Friedrich Ratzel's (1844-1904) activity is extremely diversified and divided in time in the geography in Hungary. In Hungary the influence of Ratzel was appeared in the dispute of the geography's research object and it's place in the taxonomy of science. It also showed up in the antropogeography and political geography. The influence of Ratzel was prevailed depend on the inner evolution of the geography in Hungary and in a wider sense on the political changes in the country. It could be divided into three separable periods:

- Until 1948, the judgement of Ratzel and his activity was a question within the domain of science, among not only who appreciated Ratzel's activity and followed his opinion, but who queried or refused Ratzel's geographical view or it's major share.
- From the communistic turn in 1948 to the end of the 1980-s the judgement of Ratzel was a question of policy instead of science. In 1948 he got the fascist record and it took him unfit for good society. His activity was condemned instead of valuing it correctly.
- From 1990 the opportunities of public act of political geography are gradually reforming in Hungary. The judgement of Ratzel's role in historic of geography and his significance become a question within the domain of science again.